

I. Город

Лекцыя 1

Уводзіны ва урбаністыку. Першыя старажытныя гарады. III тыс. да н. э. — V ст. н. э.

План

1. Агульныя звесткі пра курс
2. Асновы тэорыі горада, найважнейшыя азначэнні
3. Гістарыяграфія
4. Перыядызацыя гісторыі развіцця гарадоў
5. Першыя старажытныя гарады
 - 5.1. Прычыны ўзнікнення гарадоў
 - 5.2. Старажытныя гарады Усходу і Беларусь
 - 5.3. Антычныя гарады і Беларусь

1. Агульныя звесткі пра курс

Можа падацца, што гаворка пачынаецца з непатрэбных рэчаў: нейкія агульныя, а не канкрэтныя звесткі, такія далёкія ад сучаснага дня старажытныя гарады... Але прачытаем гэты раздзел да канца.

Прадметам нашага даследавання будзе *гарадская цывілізацыя* ў Беларусі ў параўнанні з іншымі краінамі свету. Мы разгледзім яе зараджэнне, развіццё і перспектывы на будучыню.

Што такое гарадская цывілізацыя? Найперш, што такое *цывілізацыя*?

У прасторавым вымярэнні яна адпавядае пэўным тэрыторыям, займаным вялікімі самадастатковымі грамадствамі —

супольнасцямі людзей. Гэтыя супольнасці маюць агульныя каштоўнасці, ментальнасць, ідэалы, устойлівыя рысы сацыяльна-палітычнай арганізацыі, эканомікі, культуры.

А ў часавым вымярэнні цывілізацыя адпавядае пэўным этапам развіцця гісторыі чалавецтва. На кожным этапе людзі таксама мелі нейкія агульныя каштоўнасці, ментальнасць, ідэалы, устойлівыя рысы сацыяльна-палітычнай арганізацыі, эканомікі, культуры. Існуе цывілізацыйны прынцып перыядызацыі гісторыі. Спачатку была традыцыйная цывілізацыя (грамадства), потым — аграрная цывілізацыя, у далейшым на змену ёй прыйшла індустрыяльная цывілізацыя і нарэшце надыходзіць постіндустрыяльная цывілізацыя.

Гарадская цывілізацыя як антыпод сельскай існавала ўжо на схіле эпохі традыцыйнага грамадства. На працягу гісторыі чалавецтва маштабы гэтай цывілізацыі няўхільна ўзрасталі. Цяпер ужо ўся сучасная цывілізацыя атаясамляецца з гарадской. Чаму? Бо ўвесь свет фактычна ператварыўся з сельскага ў гарадскі. Так што станаўленне гарадской цывілізацыі можа выступаць своеасаблівым паказчыкам ступені мадэрнізацыі жыцця асобных краінаў, кантынентаў ды ў цэлым чалавечага жыцця на Зямлі.

Мэтай выкладання курса «Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет» ёсць вывучэнне працэсаў далучэння жыхароў Беларусі да навукова-тэхнічных, эканамічных дасягненняў і духоўна-культурных каштоўнасцяў гарадской цывілізацыі, а таксама пэўных унёскаў, зробленых беларусамі ў гэтую цывілізацыю. На першае месца мы будзем ставіць эканамічныя і духоўныя аспекты гарадской цывілізацыі.

Асноўныя задачы курса «Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет» можна падзяліць на тры групы:

1. Даць уяўленне пра **горад** як гістарычную з’яву, паказаць асноўныя этапы ў гістарычным развіцці гарадоў Беларусі і свету.

2. Даць уяўленне пра **урбанізацыю** як найважнейшую грамадскую з’яву і яе асаблівасці на беларускіх землях; раскрыць узрастаючы ўклад горада ў эканамічны прагрэс; даследаваць станаўленне беларускай сталіцы і яе ролі ў фармаванні ўнутранага рынку тавараў і разнастайных паслуг, а таксама ў наладжванні абмену ідэямі і таварамі на міжнародным узроўні; паказаць праблемы

правінцыйнага гарадскога жыцця; разгледзець, як урбанізацыя ўплывала на духоўна-культурную місію горада (суадносінны духоўнасці і забаваў, мецэнацтва і шоў-бізнэса).

3. Даць уяўленне пра **гараджаніна** як спецыфічную папуляцыю на Зямлі; узняць праблему гуманізацыі гарадскога асяроддзя і праблему гарадской экалогіі ў сувязі з нарастаннем працэсаў глабалізацыі; паказаць уплыў гарадскога асяроддзя на ментальнасць гараджанаў у працэсе іх стваральнай дзейнасці; разгледзець асаблівасці фармавання і дзейнасці гарадскога самакіравання, яго ўплыў на эканамічную і культурную дзейнасць гараджанаў; звярнуць увагу на эстэтыку гарадскога асяроддзя (архітэктура, плошчы, паркі і г. д.) і неабходнасць захавання яго гармоніі ў працэсе гарадскога будаўніцтва і выпрацоўкі новай гарадской палітыкі.

У *сістэме гуманітарных дысцыплінаў* курс займае прамежкавае становішча паміж гісторыяй горада, эканомікай горада і культурай горада. Ён — міждысцыплінарны. З гісторыі горада ў наш курс вылучаны толькі самыя значныя аспекты гарадскога жыцця — гісторыя эканомікі і гісторыя культуры. З культуры горада — толькі яе грамадска-эканамічны аспект. Гэтым курс розніцца ад названых дысцыплінаў.

Важнае месца ў курсе займае эканамічны аспект. Існуе асобная дысцыпліна — эканоміка горада. Яна ўзнікла на Захадзе* ў 1960—1970-я гг., але пакуль у Беларусі не выкладаецца. Наш курс у пэўнай ступені кампенсуе гэты недахоп. Ён выконвае ролю своеасаблівых уводзінаў у эканоміку горада, бо ў рамках невялікага курса немагчыма ахапіць такія істоты кірунак эканамічнай навукі, — гэта першае адрозненне нашага курса. Другое адрозненне палягае ў тым, што ў рамках курса даследуюцца гуманітарныя аспекты эканомікі горада. Трэцім адрозненнем ёсць тое, што эканоміка горада разглядаецца не тэарэтычна, а практычна, на канкрэтным прыкладзе — на прыкладзе гарадоў Беларусі і свету.

Вылучаныя тут аспекты розных дысцыплінаў у сукупнасці ствараюць канву нашага курса. Адсюль, урэшце, і яго назва — не эканоміка горада, не гісторыя горада, не гарадская культура, а «Гарадская цывілізацыя: Беларусь і свет».

* Маюцца на ўвазе краіны Заходняй Еўропы і Паўночнай Амерыкі.

У наш час практычна ўсім спецыялістам вельмі важна ведаць праявы гарадскога жыцця як мага лепей. Таму гэты курс разлічаны на шырокую аўдыторыю. Цяпер асаблівую актуальнасць набывае эканамічны аспект гарадской цывілізацыі. Ён уяўляе з сябе каштоўнасць і для гісторыкаў, і для культуролагаў, і для палітыкаў, асабліва тых, што займаюцца распрацоўкай канкрэтных праграмаў сацыяльна-эканамічнай мадэрнізацыі беларускіх гарадоў. Курс якраз і дапаможа выпрацаваць у слухачоў навыкі такой дзяржаўнай палітыкі. Сёння відавочна, што патрабуецца комплексны падыход да кіравання развіццём гарадоў. Але на практыцы гэты прыцып улічваецца не заўсёды. Існуе шмат прыкладаў неэфектыўнага інвеставання ў гарадскую эканоміку і культуру.

Безумоўна, гарады спрадвеку выступалі цэнтрамі палітычнай дзейнасці. Аднак палітычныя справы — з'явы занадта маштабныя, маюць агульнаграмадскае значэнне, а таму іх разгляд не адпавядае задачам нашага навучальнага курса.

Дапаможнік складаецца з 12 лекцый і падзяляецца на тры часткі. Першая змяшчае лекцыі, дзе апісваецца **гісторыя гарадоў** свету і вызначаецца сярод іх месца гарадскіх паселішчаў Беларусі. Другая частка прысвечаная разгляду сусветнай **урбанізацыі** і месца ў ёй Беларусі. У трэцяй часцы асноўным аб'ектам даследавання становіцца беларускі **гараджанін**, становішча якога, па магчымасці, параўноўваецца са становішчам гараджанаў іншых краінаў. Асноўная ўвага аддаецца праблемам гарадской цывілізацыі ў Беларусі і свеце ў XX стагоддзі і на сучасным этапе, пры гэтым шырока выкарыстоўваюцца экскурсы ў больш далёкае мінулае.

Курс складаецца з лекцый і практычных заняткаў, але прадугледжвае самастойную творчую працу студэнтаў. Гэта падрыхтоўка рэфератаў і эсэяў па гісторыі гарадоў Беларусі (на выбар), распрацоўка разнастайных турыстычных маршрутаў па беларускіх гарадах, стварэнне бізнэс-планаў мадэрнізацыі аднаго з гарадоў нашай краіны, выступленне з прэзентацыяй гісторыі і сучаснага стану асобных гарадоў.

2. Асновы тэорыі горада, найважнейшыя азначэнні

Гістарычная роля горада вялікая, асабліва ў Еўропе. Менавіта ў еўрапейскім горадзе ствараліся не толькі эканамічныя, пра-

вавья, але і культурна-ідэалагічныя асновы сучаснага жыцця. Горад мадэрнізаваў эканоміку і закладваў сучасную гегемонію еўрапейскага кантынента над іншымі часткамі свету. Горад узводзіў асобныя краіны ў ролю лідэраў, напрыклад Лондан. Горад ствараў элітную культуру, мастацтва і мастакоў. Горад ствараў стандарт нацыянальнай мовы. Горад ствараў прававую мадэль сучасных нацыянальных дзяржаў. Горад ствараў мадэль сучаснай нацыі. Так, лічылася, што, каб быць парыжанінам, дастаткова жыць у Парыжы. Потым гэты прынцып пашырыўся на ўсю Францыю: каб быць французам, дастаткова жыць у Францыі. І, натуральна, гаварыць па-французку. Увогуле, гарадская цывілізацыя не сла з сабой дэмакратыю.

Гарады заўсёды былі і ёсць своеасаблівымі лабараторыямі па самасцвярджэнні і самавыжыванні нацый. Любая сучасная эканоміка на 90 % складаецца з эканомікі гарадоў. На думку французскага гісторыка Фернана Брадэля, гарады — нібыта электрычныя трансфарматыры, якія павышаюць напружанне, паскараюць абмен, бесперапынна вяршаць жыццё людзей. Усе пачынаецца з гарадоў, усё у іх вырашаецца. І ў літаратуры, і ў агульнай свядомасці рост гарадоў здаўна атаясамляецца з развіццём цывілізацыі.

Гарады стаяць у авангардзе грамадскага прагрэсу. А можа, і ў авангардзе катастрофы, канца свету. Хто ведае...

Чаму такая вялікая роля гарадоў у жыцці людзей?

Справа ў тым, што толькі ў шчыльна населеных гарадах ствараецца незвычайна вялікі эфект акумуляцыі новых ідэй і багаццяў, заснаваны на больш высокай верагоднасці кантактаў, дыялогаў, уземаўплываў і ўзаемаабменаў. І гэты эфект тым большы, чым большы камунікацыйны патэнцыял горада, чым з большай колькасцю структур ён звязаны. Лакальныя гарады фармуюцца на аснове жыхарства і прэзэнтуюць лакальную мясцовую культуру, лакальную традыцыю, лакальную грамадскую думку, лакальны эканамічны інтарэс. Абласныя гарады, што ўзраслі на грунце буйных рэгіёнаў, прэзэнтуюць правінцыйную культуру, правінцыйную традыцыю, правінцыйную гарадскую думку, правінцыйную эканамічную салідарнасць. Сярод іх вылучаюцца лідэры нацыі, якія становяцца сталіцамі, і тады ўжо прэзэнтуюць культуру, эканоміку і грамадскую думку ўсёй нацыі. У іх

завязваецца міжнародны дыялог, а таму і ступень акумуляцыі ідэй і багаццяў робіцца самай высокай. Адсюль выключная роля сталіц — вядучых камунікатараў нацыі.

Англіійскі пісьменнік Конан Дойль у артыкуле «Геаграфічнае размеркаванне брытанскага інтэлекту» даказваў, што ў Лондане выдатныя людзі нараджаюцца ў прапорцыі адзін на 16 тысяч, а ў правінцыі — адзін на 34 тысячы. Сталіцы валодаюць магутнай цэнтраімклівай сілай — усё найлепшае прыцягваюць да сябе. У іх арэале могуць быць толькі дробныя гарады, як дробны хмызняк у цені вялікага дрэва. Усе рэвалюцыі і рэформы пачынаюцца са сталіц. Усе інфармацыйныя тэхналогіі выпрацоўваюцца таксама ў сталіцах. Гэтыя тэхналогіі могуць паралізаваць нацыі і ў той жа час рэанімаваць іх, інтэграваць некалькі нацый у адну ці рассячы адну нацыю на некалькі. У гэтым — перавага і жах гарадской цывілізацыі.

Дык што такое *горад*? Вучоныя, праўда, не ведаюць, не могуць даць азначэння, бо імкнуцца, каб яно было і навуковым, і дакладным. А горад не ўмяшчаецца ні ў якія меркі. Калі не імкнуцца да універсальнасці, то можна сказаць, што горад — гэта населены пункт, але незвычайны, своеасаблівы. Яго своеасаблівасць — у прывілеях і льготах, якімі не валодаюць іншыя паселішчы. Гарады вылучаюцца большымі правамі і большымі магчымасцямі. Гарады — як патрыцыі сярод плебса, як шляхцічы сярод сялянаў, як генералы сярод салдатаў. А для эканамістаў — гэта найперш самадзейная эканамічная сістэма, пэўная тэрытарыяльная мадэль размяшчэння насельніцтва, а таксама — вытворчасці.

Урэшце, існуе тры агульныя крытэры вылучэння гарадоў сярод іншых паселішчаў:

- 1) колькасны цэнз насельніцтва (ад 2 да 5 тысяч);
- 2) характар заняткаў насельніцтва (больш за палову маюць заняткі па-за земляробствам);
- 3) юрыдычны статус (рашэнне ўрада аб наданні паселішчу статусу горада).

Агульнай згоды наконт прыярытэтнасці крытэраў няма. У адпаведнасці з сучасным беларускім заканадаўствам населены пункт адносіцца да гарадскога паселішча, калі больш за палову яго насельніцтва, занятага ў эканоміцы, працуе ў сферы

прамысловасці, спажывецкага рынку і паслуг (гл. Указ «Аб некаторых пытаннях дзяржаўнай горадабудаўнічай палітыкі» ад 12 студзеня 2007 г.).

У любым выпадку горад павінен панаваць над якой-небудзь «імперыяй», хоць бы маленькай. Вакол гарадоў узнікаюць *гарадскія арэалы*. Каланізацыя горадам вёскі ў Еўропе назіралася ад XVII ст., калі пачалі будавацца прыгарадныя палацы. Тады і ўзніклі гарадскія арэалы. Яны вылучаюцца павышанай шчыльнасцю насельніцтва і перайманнем гарадскога ладу жыцця.

Звычайна гарады падзяляюцца на *вялікія, сярэднія і малыя*. У кожную эпоху, у кожнай краіне колькасныя меркі такога падзелу былі розныя. Тыпалогія гарадоў па іх велічыні — рэч даволі важная. З вызначэння памеру горада пачынаецца кіраванне развіццём яго эканомікі. Калі прызнаць, што любы горад пануе над пэўнай вясковай акругай, то ў сферу ўплыву сярэдніх гарадоў, акрамя вёсак, трапляюць малыя, а пад уздзеянне вялікіх гарадоў — усе паселішчы, меншыя за яго. Адны гарады выступаюць панамі, іншыя — служкамі. Цягам узаемаўздзеяння яны ўтвараюць пэўную *іерархію* вакол своеасаблівага «горада-сонца».

Пры вывучэнні гарадскіх паселішчаў прынята вылучаць *функцыі горада*, якія ён выконвае ў грамадстве.

Самая старажытная — абарончая. Таму этымалагічна слова «горад» у многіх мовах паходзіць ад слоў «агароджванне», «крэпасць», «цытадэль».

Амаль адначасова з абарончай узнікла *адміністрацыйная* функцыя, бо горада без улады не існавала. Гарадскія паселішчы стваралі адміністрацыйную структуру для кіравання краінай, забяспечвалі яе адзінства. Адны гарады станавіліся цэнтрамі раёнаў, іншыя — абласцей, правінцый. Над усімі гарадамі і ўсёй краінай узвышалася сталіца. Там месціліся палацы каралёў, а потым — прэзідэнтаў, іншыя органы дзяржаўнага кіравання.

Усе гарады рана ці позна набывалі *эканамічную* функцыю. На іх аснове ўтвараліся прамысловыя, гандлёвыя, транспартныя, крэдытныя цэнтры. Такім чынам, крэпасці і замкі ператвараліся ў сапраўдны горад, блізкі да сучаснага. Ранейшыя функцыі таксама захоўваліся. У выніку буйныя гарады звычайна станавіліся *шматфункцыянальнымі*.

У постіндустрыяльным грамадстве ў якасці найважнейшай вылучаецца функцыя *прадастаўлення ўсемагчымых паслуг грамадству*. Горад становіцца цэнтрам інфармацыі і найноўшых тэхналогій.

З ростам гарадоў цесна звязаная *урбанізацыя*. Звычайна пад гэтым разумеюць павелічэнне колькасці гарадскога насельніцтва коштам вясковага ў выніку росту існых гарадоў і ўзнікнення новых. Аднак у шырокім плане урбанізацыя звязваецца з павышэннем грамадскай ролі гарадоў у цэлым. Павялічваецца не толькі колькасць гарадскога насельніцтва. *Гараджане* заўважна розняцца ад вяскоўцаў не толькі вонкава, але і ўнутрана — ментальнасцю, ці ладам мыслення, узроўнем культуры, новымі традыцыямі. Дарэчы, таго не хацела заўважаць былое савецкае кіраўніцтва. Тэрмін «урбанізацыя» не выкарыстоўваўся ў дачыненні да савецкіх гарадоў. Лічылася, што урбанізацыя — празмерная канцэнтрацыя прамысловасці і людзей у буйных гарадах — характэрная толькі для капіталізму.

3. Гістарыяграфія

Спецыяльных прац па універсальнай праблеме гарадской цывілізацыі не існуе. Адзіным дапаможнікам па нашым курсе ёсць той, які вы трымаеце ў руках. Кніг жа пра гарады ў сусветнай гістарыяграфіі — незлічоная колькасць. Большасць з іх прысвечаная гісторыі гарадоў. З кожным годам пашыраюцца спецыяльныя даследаванні эканомікі горада. А вось працы, у якіх разглядаецца культура горада, па сваёй колькасці застаюцца на апошнім месцы. Горад «расцягваецца» даследчыкамі па эпохах, краінах, рэгіёнах, асобных праблемах. Узнікае неабходнасць у яго комплексным, універсальным вывучэнні.

Што тычыцца беларускай гістарыяграфіі, то яна таксама прадстаўленая пераважна гісторыяй гарадоў. Станаўленню гарадской цывілізацыі ў Беларусі прысвечаныя толькі асобныя артыкулы аўтара гэтых радкоў. Гістарычная урбаністыка яшчэ не аформілася ў якасці асобнага кірунку навуковых даследаванняў. Пытанні урбанізацыі, беларускага горада, гараджанаў толькі закранаюцца навукоўцамі ў розных галінах гуманітарных ведаў. Гэта добра, што на горад не забываюцца (ды на яго і немагчыма

забыцца), і дрэнна, бо урбаністыка застаецца на перыферыі, на маргінезе магістральных даследаванняў.

Паводле звестак гродзенскага гісторыка Дз. У. Карава, ужо **на пачатку XIX ст.** студэнты Віленскага універсітэта склалі апісанне 80 гарадоў і мястэчак Беларусі і Літвы пад кіраваннем прафесара расійскай славеснасці Ігната Лабойкі (1786—1861). Ён жа стаў і аўтарам гістарычнай працы «Описание польских и литовских городов».

У першай палове XIX ст. даследаванні гарадоў Беларусі вялі афіцэры Генеральнага штаба Расійскай імперыі (Павел Баброўскі і інш.), мясцовыя аматары гісторыі (Міхаіл Без-Карніловіч, Канстанцін Тышкевіч, Яўстафій Тышкевіч, Адам Кіркор і інш.), а таксама члены губернскіх статыстычных камітэтаў.

У другой палове XIX ст. і на пачатку XX ст. гісторыю самакіравання беларускіх гарадоў закраналі ў працах прадстаўнікі кіеўскай гістарычнай школы М. Ф. Уладзімірскі-Буданаў і Ф. І. Леантовіч. Яны імкнуліся даказаць негатыўны ўплыў на развіццё гарадоў ВКЛ магдэбургскага права. Такага ж меркавання прытрымліваўся і знакаміты ўкраінскі гісторык А. С. Грушэўскі ў працы «Города Великого княжества Литовского в XIV—XVI вв.: Старина и борьба за старину». Віцебскі гісторык Уладзімір Стукаліч не толькі падзяляў такі погляд на магдэбургскае права, але яшчэ і абвінавачваў у заняпадзе гарадоў ВКЛ яўрэяў («Белоруссия и Литва. Очерки из истории городов в Белоруссии»). Вельмі абгрунтаваным і аб'ектыўным даследаваннем гарадскога жыцця стала кніга выкладчыка Кіеўскага універсітэта Ф. Кліменкі «Западнорусские цехи XVI—XVIII вв.». У расійскай гістарыяграфіі да ліку першых вядомых урбаністаў належалі К. І. Арсенцьеў і В. П. Сямёнаў-Цянь-Шанскі. Яны звярнулі ўвагу на тое, што ў канцы XIX ст. стаў заўважным разрыў паміж афіцыйным статусам расійскіх гарадоў і іх рэальным значэннем: існавалі гарады толькі па назве і сельскія паселішчы, якія заслугоўвалі статуса горада.

У другой палове XIX ст. у Польшчы выходзяць з друку грунтоўныя шматтамовыя энцыклапедычныя выданні «Геаграфічны слоўнік Польскага Каралеўства і іншых славянскіх краёў» і «Вялікая ўсеагульная ілюстраваная энцыклапедыя». Аляк-

сандр Ельскі напісаў для іх каля 10 тысяч артыкулаў, у большасці пра гарады і мястэскі Беларусі.

У першыя гады савецкай улады магдэбургскае права ў беларускіх сярэднявечных горадах вывучаў Васіль Дружчыц. Аўтар кніг «Войты і іх улада ў беларускіх местах з магдэбургскім правам» (1928), «Магістраты ў беларускіх местах з магдэбургскім правам» (1929) адкідваў версію сваіх папярэднікаў пра шкоднасць самакіравання гарадоў на еўрапейскі ўзор як беспадстаўную.

Аднак у 1930-я гг. традыцыі даследавання горада былі страчаныя. На першае месца ставілася эканамічная роля гарадскіх паселішчаў у сувязі з індустрыялізацыяй. Па сутнасці, гэта было вывучэнне не праблемы горада, а тэрытарыяльнага размяшчэння прамысловасці, у тым ліку і ў гарадскіх цэнтрах.

У пасляваенны час дамінавала тэматыка сацыяльна-эканамічнага развіцця гарадоў. Гісторыкі «ўцякалі» ў больш аддаленыя ад савецкай рэчаіснасці перыяды, каб мець менш клопатаў з камуністычнай цензурой. Склалася цэлая плеяда савецкіх урбаністаў. А. П. Ігнаценка напісаў невялікую кнігу пра рамесную вытворчасць гарадоў у XVII—XVIII стст. (1963), З. Ю. Капыскі — дзве манаграфіі пра эканамічнае (1966) і сацыяльнае (1975) развіццё гарадоў у XVI — першай палове XVII ст., А. П. Грыцкевіч — таксама дзве манаграфіі пра прыватнаўласніцкія гарады (1975) і сацыяльную барацьбу гараджанаў (1979) у XVI—XVIII стст., В. У. Чапко надрукавала кнігу пра эканамічнае развіццё гарадоў у першай палове XIX ст. (1981), а А. М. Люты — пра сацыяльна-эканамічнае развіццё гарадоў у канцы XVIII — першай палове XIX ст. (1987). Якія аспекты маглі сабе дазволіць вывучаць згаданыя аўтары, акрамя эканомікі і дэмаграфіі, дык гэта апісанне знешняга выгляду гарадоў. Тым не менш іх даследаванні дагэтуль захоўваюць навуковае значэнне.

Непасрэднае дачыненне да гісторыі беларускага горада мае дысертацыя на ступень кандыдата мастацтвазнаўства Н. В. Вараксіна «Формирование белорусских городов во второй половине XIX — начале XX в.» (1965), але яна не была надрукаваная.

Асобныя навуковыя працы гісторыкаў прысвечаны канкрэтным гарадам. Гісторыю Мінска вывучалі А. Т. Нетылькін, З. В. Шыбека, Магілёва — В. М. Краўцова, Гомеля — Г. Лебедзеў.

Пачынаючы з 1960-х гг. з друку выйшаў цэлы шэраг краязнаўчых і эканамічна-геаграфічных нарысаў пра наступныя гарады: Слонім (1962, 1981), Мазы (1986), Пінск, Маладзечна, Гродна (1988), Бяроза (1977), Ліда (1976, 1980), Вілейка (1984), Полацк (1987), Быхаў, Горкі (1989), Сянно (1978) і інш. Падобныя кнігі былі напісаныя мясцовымі краязнаўцамі амаль пра кожны раённы цэнтр. Існаваў намер стварыць па прыкладзе Украіны серыю «Гісторыя гарадоў і сёл Беларускай ССР», але за савецкім часам ён не спраўдзіўся.

Да спецыфікі горада звярталіся географ С. Польшкіх, эканамісты, сацыёлагі, дэмографы А. Ракоў, Л. Шахоцька, горадабудаўнікі І. Юда, Г. Патаева, гісторык архітэктуры У. Чантурыя.

Паступова спела разуменне, што горад — гэта складаны сацыяльны механізм, што урбанізацыя не зводзіцца толькі да росту гарадскога насельніцтва. Аднак комплексных даследаванняў гарадоў Беларусі так і не з'явілася. Па-за ўвагай засталіся гарадскі побыт, гарадская культура і ў цэлым гараджанін з яго штодзённымі клопатамі. Практычна не праводзіліся даследаванні гісторыі беларускіх гарадоў у XX ст.

Атрыманне Беларуссю дзяржаўнай незалежнасці не стала стымулам для імклівага развіцця урбаністыкі. Пэўнай спробай сістэмнага і комплекснага падыходу да вывучэння гарадоў Беларусі можна разглядаць манаграфію аўтара гэтых радкоў «Гарады Беларусі. 60-я гады XIX стагоддзя — 1904 г.» (Мінск, 1997). Іна Соркіна плённа працавала над даследаваннем гісторыі беларускіх мястэчак. Са скрыпам з 2004 г. выдаецца шматтамовая энцыклапедыя «Гарады і вёскі Беларусі». Вольга Князева, не чакаючы завяршэння гэтага праекта, надрукавала ў 2005 г. кнігу «Падарожжа па Беларусі. Гарады і гарадскія пасёлкі», змест і структуру якой вызначае энцыклапедычны характар. На аснове матэрыялаў навуковай канферэнцыі складзены цікавы навуковы зборнік «Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры» (Гродна, 2007). Звесткі па гісторыі гарадоў Беларусі можна знайсці ў «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі» і ў серыйным выданні «Памяць» (асобнае выданне для кожнага раёна). Аднак тэма горада застаецца выдаленай з беларускай літаратуры і мастацтва.

Што тычыцца гісторыі канкрэтных гарадоў Беларусі, то тут, натуральна, больш шчасціць сталічнаму Мінску. Пасля доўгага

перапынку (ад 1967 г.) з'явілася акадэмічнае выданне «Гісторыя Мінска» (Мінск, 2006). Польскі інстытут перыядычна праводзіць навуковыя канферэнцыі «Мінск і мінчане» і друкуе іх матэрыялы. Працягваюцца публікацыі фотаматэрыялаў і каментараў да іх па гісторыі сталіцы (укладальнікі Віталь Кірычэнка, Ілья Куркоў, Лідзія Палеская). Пасля выдання кнігі Лявона Луцкевіча «Вандроўкі па Вільні» (Вільня, 1998) вырасла зацікаўленасць сталіцай ВКЛ. Апошнім часам пільная ўвага аддаецца вывучэнню Гродна. Пра гэта сведчыць наватарская кніга Юры Гардзева «Магдэбургская Гародня» (Гродна — Wrocław 2008) і матэрыялы альтэрнатыўнай навуковай канферэнцыі, прысвечаныя гісторыі горада (2008 г.).

Праўда, старыя хібы урбаністыкі застаюцца. У межах гарадской праблематыкі разглядаюцца многія тэмы, якія маюць сваю гістарыяграфію (эканоміка, палітыка, культура, насельніцтва). Агульныя ўяўленні пра што-небудзь спецыфічна гарадское ствараюцца рэдка. Беларускі горад даследуецца пераважна ў адрыве ад працэсаў урбанізацыі ў краіне. А працэсы урбанізацыі ў сусветным маштабе дык і ўвогуле ігнаруюцца. Беларускі горад усё яшчэ застаецца «мала заселеным». Урбаністы захопленыя гарадскімі збудаваннямі, усемагчымымі эканамічнымі, сацыяльнымі і культурнымі працэсамі, а канкрэтны жыхар горада ў іх працах займае вельмі сціплае месца. Таму як актуальныя для беларускай гістарыяграфіі вылучаюцца тры асноўныя кірункі:

1) вывучэнне горада як гістарычнай з'явы з толькі яму ўласцівымі рысамі;

2) вывучэнне працэсаў урбанізацыі ў цеснай узаемасувязі з усімі грамадскімі працэсамі, што мелі месца на кожным канкрэтным этапе гістарычнага развіцця, і ў кантэксце урбанізацыі сусветнага маштабу;

3) вывучэнне разнастайных аспектаў жыццядзейнасці гараджанаў.

Пры такім падыходзе магчыма вызначыць, што знаходзілася пад уздзеяннем гарадоў і што ўздзейнічала на развіццё саміх гарадоў.

Выяўленне вынікаў уплыву гарадоў на развіццё грамадскіх працэсаў звязвае даследаванне з праблемай вызначэння ролі

гарадскіх цэнтраў у гісторыі таго ці іншага народа. Выяўленне фактараў, якія ўплывалі на развіццё гарадоў, стасуецца з вырашэннем праблемаў урбанізацыі і горадаўтварэння. Праз сусветны кантэкст паказваюцца маштабы урбанізацыі Беларусі, а таксама дасягненні нашай краіны ў эканамічным і грамадскім прагрэсе. Вывучэнне асаблівасцяў жыцця гараджанаў ва ўмовах штучнага гарадскога асяроддзя надае урбаністычным даследаванням надзвычай важнае значэнне.

Такім чынам, Горад, Урбанізацыя, Гараджане — гэта тры ключавыя праблемы, якія застаюцца актуальнымі ў беларускай урбаністыцы.

У сусветнай гістарыяграфіі няма ўстойлівай традыцыі абагульняльнага вывучэння гісторыі гарадоў у межах той ці іншай дзяржавы. Кожны гарадскі цэнтр даследуецца, як правіла, асобна. Абагульняльныя даследаванні праводзяцца пераважна па праблеме урбанізацыі, у тым ліку і ў сусветным маштабе. Актыўна вывучаецца побыт гараджанаў, іх штодзённае жыццё. Агульнае ўяўленне пра гісторыю гарадоў іншых краінаў даюць дапаможнікі па гісторыі Еўропы і асобных нацыянальных дзяржаў. Вялікую каштоўнасць мае кніга французскага гісторыка Фернана Бродэля «Матэрыяльная цывілізацыя, эканоміка і капіталізм. XV—XVIII стст.» (Масква, 2006), а таксама праца італьянскага гісторыка Леанарда Беневолы «Горад у гісторыі Еўропы», вядомая нам у польскім перакладзе (Варшава, 1995).

Апошнім часам цікавасць да гісторыі гарадоў узрастае. Вялікая ўвага аддаецца вывучэнню эканомікі гарадоў у Расійскай Федэрацыі. У Маскве створаны Інстытут гарадской эканомікі. Цэнтр урбаністычных даследаванняў заснаваны ў 2007 г. у Львове.

«Урбаністычныя» навуковыя ўстановы дзейнічаюць практычна ў кожнай заходнееўрапейскай краіне: Цэнтр гарадской гісторыі пры Лестэрскім універсітэце (Вялікабрытанія), Цэнтр еўрапейскай гарадской гісторыі пры Берлінскім політэхнічным універсітэце (Германія), Інстытут параўнальнай гарадской гісторыі пры Мюнстэрскім універсітэце (Германія), Інстытут даследаванняў гарадской гісторыі Людвіга Больцмана як аддзел Венскага гарадскога і правінцыйнага архіва (Аўстрыя), Дацкі цэнтр гарадской гісторыі пры Гістарычным інстытуце Ааргускага універсітэта,

Інстытут гісторыі горада і грамадства пры гістарычным факультэце Стэкгольмскага ўніверсітэта (Швецыя), Цэнтр гарадской гісторыі Даследчага інстытута пры гуманітарным факультэце Вышэйшай школы ў Ліоне (Францыя).

Асацыяцыі гарадской гісторыі існуюць у ЗША (з 1988 г.), Германіі (з 2000 г.), Італіі (з 2000 г.), Францыі (з 2000 г.). У 1989 г. заснаваная Еўрапейская асацыяцыя гарадской гісторыі, якая кожныя два гады арганізоўвае міжнародныя навуковыя канферэнцыі.

Выходзяць спецыялізаваныя навуковыя часопісы, прысвечаныя праблемам горада: «Urban History» (Кембрыдж, Вялікабрытанія), «Journal of Urban History» (Шарлот, Паўночная Караліна, ЗША), «Urban History Review / Revue d'histoire urbaine» (Манрэаль, Канада), «Die Alte Stadt» (Штутгарт, Германія), «Pro Civitate Austriae» (Вена, Аўстрыя).

У 2007 г. пры Еўрапейскім гуманітарным ўніверсітэце створаны Інстытут гістарычных даследаванняў Беларусі, у структуры якога плануецца вылучыць сектар урбаністыкі. Беларускія навукоўцы маюць усе магчымасці для вывучэння айчынных гарадоў у сусветным кантэксце. (Спіс літаратуры падаецца ў канцы кожнай лекцыі.)

4. Перыядызацыя гісторыі развіцця гарадоў

Сённяшняе імклівае развіццё гарадоў выкліканае многімі фактарамі: эканамічнымі, сацыяльнымі, геаграфічнымі і іншымі. Зразумець прычыны гэтага развіцця можна толькі звярнуўшыся да гісторыі гарадскіх паселішчаў, бо яны ёсць увасабленнем гістарычнага працэсу.

Гісторыя развіцця гарадоў Беларусі падзяляецца на сем этапаў:

1. Генезіс беларускіх гарадоў. Да IX ст.
2. Старажытнабеларускія гарады. IX — першая палова XIII ст.
3. Гарады Вялікага Княства Літоўскага. Другая палова XIII ст. — 1569 г.
4. Беларускія гарады Рэчы Паспалітай. 1569—1795 гг.
5. Гарады Беларусі царскага перыяду. 1795—1917 гг.
6. Гарады Беларусі ў перыяд расійскай «смуты» і СССР. 1917—1991 гг.
7. Гарады суверэннай Беларусі. Пасля 1991 г.

Такая перыядызацыя была б зусім прымальнай, каб мы абмяжоўваліся толькі Беларуссю. Але наша задача — вывучыць пашырэнне гарадской цывілізацыі на беларускіх землях у сусветным кантэксце. Таму за аснову неабходна браць перыядызацыю агульнаеўрапейскую. Гэта дапаможа вызначыць месца гарадоў Беларусі ў працэсе станаўлення гарадской цывілізацыі ў маштабах усяго свету. У адпаведнасці з агульнаеўрапейскімі падыходамі гарадскія паселішчы мелі ў сваёй гісторыі наступныя этапы:

1. Старажытныя гарады Усходу. III тыс. — I тыс. да н. э.
2. Антычныя гарады. I тыс. да н. э. — пачатак I тыс. н. э.
3. Сярэднявечныя гарады. V—XV стст.
4. Гарадскія паселішчы ранняга Новага часу. XVI—XVIII стст.
5. Гарады позняга Новага часу. XIX ст.
6. Гарадскія цэнтры Найноўшага часу. Ад пачатку XX ст.
7. Гарады постіндустрыяльнага грамадства. Ад канца XX ст.

З аднаго боку, у кожны перыяд гарадскія цэнтры мелі пэўнае грамадскае прызначэнне, а з другога — самі прадвызначалі характар той ці іншай эпохі.

У старажытнасці гарады знаходзіліся ў авангардзе пераходу ад дзікунства да цывілізацыі. Дзякуючы ім чалавецтва, можна сказаць, і вырвалася з дзікунства, стварыўшы першыя рабаўладальніцкія дзяржавы. Вылучаліся гарады Усходу (III тыс. — I тыс. да н. э.) і антычныя гарады (I тыс. да н. э. — пачатак I тыс. н. э.). Яны былі прыкладам самаарганізацыі для народаў іншых рэгіёнаў.

Калі ў Сярэднявеччы (V—XV стст.) развівалася аграрнае грамадства, гарадскія цэнтры былі ахоўнікамі здабыткаў таго часу. У гарадах пражывала нязначная колькасць насельніцтва, але яны станавіліся цэнтрамі гандлю сельскагаспадарчымі таварамі. Без гарадскога рынку развіццё сельскагаспадарчай вытворчасці не было б магчымым. Адначасова ў гарадах выпявалі ўмовы пераходу да першай фазы капіталізму — гандлёвага капіталізму.

Як гэта ні парадаксальна, але ў Новы час (XVI—XIX стст.) тыя ж гарады, якія стаялі на варце феадалізму, разбуралі аграрнае грамадства і станавіліся апорай прамысловай мадэрнізацыі і навукова-тэхнічнага прагрэсу. Яны бліскуча прадэманстравалі сваю здольнасць у забеспячэнні разнастайных запатрабаванняў прамысловай вытворчасці. У новым індустрыяльным грамадстве

большая частка насельніцтва перасялілася ў гарадскія паселішчы, а грамадская роля гарадоў наймаверна ўзрасла.

Найноўшы час (ад пачатку XX ст.) адзначаны феноменам сусветнай урбанізацыі, які абумоўлены пашырэннем індустрыялізацыі. Практычна ва ўсіх краінах свету амаль усё насельніцтва перасялілася ў гарады, на аснове якіх фармавалася грамадства спажывання. Гарады паспяхова справіліся з задачай забяспечыць людзей разнастайнымі таварамі. Аднак гарадское па форме жыццё не заўсёды станавілася гарадскім па змесце: нейкі час ён заставаўся вясковым. Упершыню ў гісторыі па ўсёй Еўропе дзякуючы намаганням футурыстаў пракацілася хваля дэурбаністычных настрояў, прагучаў заклік да вынішчэння гарадскіх паселішчаў.

З канца XX ст. у развіцці гарадоў наступае новы этап — постіндустрыяльны. Гарадскія паселішчы прырошчваюцца не коштам індустрыялізацыі, а коштам пашырэння сферы паслуг. З індустрыяльных цэнтраў яны ператвараюцца ў цэнтры навукі і інтэлектуальнай дзейнасці. На гарадскія паселішчы ўскладваецца задача захавання нацыянальна-культурнай разнастайнасці на Зямлі і зямнога жыцця ўвогуле.

Нескладана заўважыць, што выбраны намі падзел на гістарычныя этапы (старажытнасць, Сярэднявечча, Новы час, Найноўшы час, постіндустрыяльны час) супадае са зменамі ў грамадскай ролі гарадоў. У адпаведнасці з гэтымі этапамі і пабудаваная структура першай часткі нашага курса. Праўда, гісторыя постіндустрыяльных гарадоў яшчэ толькі ствараецца.

5. Першыя старажытныя гарады

5.1. Прычыны ўзнікнення гарадоў

Узніклі першыя гарады прыкладна ў III тыс. да н. э. на Блізкім Усходзе, а дакладней, у Міжрэччы (тэрыторыя паміж рэкамі Тыгр і Еўфрат), ці Месапатаміі. Потым арэал гарадоў пашырыўся ў даліны рэк Егіпта, Індыі, Кітая. Адбылося гэта на раннім этапе фармавання рабаўладальніцкага грамадства, калі дзякуючы павелічэнню прадукцыйнасці сельскай гаспадаркі з'явіліся магчымасці для ўтрымання гараджанаў. Але навошта карміць дармаедаў? Які эканамічны сэнс? А сэнс быў у тым, што нава-

кольныя сяляне захоўвалі на гарадскіх складах лішкі сельскага-спадарчай прадукцыі. Рабіць тое цэнтралізавана з дапамогай першых гараджанаў было больш надзейна, чым кожнаму паасобку. Такім чынам, першыя гарады служылі абарончым мэтам. Але, значым, абаранялі не людзей, а іх багацці (вартасць чалавека ўжо ў старажытнасці вызначалася ягоным багаццем).

З'яўленне першых гарадоў супала з узнікненнем масавых рэлігій. Раней людзі цэлымі вёскамі маліліся зямным багам, але з ростам маштабаў багацця перайшлі да пакланення багам нябесным. Гэта патрабавала ўзвядзення храмаў і, адпаведна, стварэння інстытута жрацоў. Паступова вакол храмаў выраслі гарады. Такім парадкам, першыя гарады служылі не толькі абарончым, але і рэлігійным мэтам. Відаць, існавалі розныя варыянты ўзнікнення гарадоў: адны пачыналіся ад складоў, другія — ад храмаў.

Пазней з'явіліся іншыя шляхі горадаўтварэння — праз развіццё гандлю (на берагах рэк, мораў, акіянаў) і праз каланізацыю. Усе старажытныя гарады ўзвышаліся і квітнелі на міжнародным гандлі. Толькі міжнародны гандаль даваў надзейную эканамічную аснову для ўзнікнення прынцыпова новага віду паселішча, адрознага ад сельскага.

У адрозненне ад сельскіх паселішчаў ужо першыя гарады былі абнесеныя сценамі і мелі пэўныя прывілеі, што, дарэчы, засведчана ў Бібліі. У законах, дадзеных Майсею ад Бога, пазначана: дамы ў паселішчах, вакол якіх не было сцяны, лічацца нароўні з полем зямлі; толькі ў горадзе, абнесеным сцяной, прададзены за даўгі дом не вяртаецца былому гаспадару ні пры якіх абставінах; палёў вакол гарадоў прадаваць нельга, бо гэта вечнае іх уладанне (гл.: Левіт, 25—34).

Вёска як від паселішча не заўсёды ўзнікала раней за горад. Часам горад ствараў для сябе вёскі-карміліцы. Так адбывалася пры каланізацыі новых земляў. У гэтым выпадку горад выступаў апорай каланізацыі і браў пад сваю ахову найбліжэйшыя вясковыя паселішчы. Першымі заснавальнікамі гарадоў-калоній былі фінікійцы, потым грэкі. Такім чынам, у старажытнасці існавалі два шляхі павелічэння колькасці гарадоў — натуральны і гвалтоўна-каланіяльны.

5.2. *Старажытныя гарады Усходу і Беларусь*

Эканамічнай асновай гарадоў Усходу служыла арашальнае земляробства ў далінах рэк. Шумеры ўмелі рэгуляваць вільготнасць палёў і трымалі рыбныя сажалкі. Вядучай функцыяй гарадоў была абарончая. З узнікненнем гарадоў канфлікты паміж людзьмі рабіліся больш частымі і жорсткімі. Назапашванне багаццяў стымулявала рабаўнічыя войны. Галоўная роля ў гарадах належала ваярам. Вылучаліся правадыры-тыраны, якія станавіліся на чале дзяржаваў і мелі рэзідэнцыю ў найбуйнейшых гарадах — сталіцах. Арганізацыя арашэння і абароны патрабавалі моцнай і жорсткай улады. Горад спрыяў агрэсіўнасці, але ў той самы час забяспечваў надзейную абарону ад агрэсіі. Самым эфектыўным сродкам абароны былі гарадскія сцены.

Зразумела, што правадыры для ўмацавання ўлады і канфіскацыі лішкаў прадуктаў у сваіх падданных выкарыстоўвалі рэлігію. Таму побач з абарончай асноўнай стала рэлігійная функцыя гарадоў. У гарадах Усходу будавалі велізарныя храмы, жрацы мелі шэраг прывілеяў.

Старажытныя гарады складаліся з трох сектараў: палац правіцеля, храмавы комплекс і глінабітныя жылыя дамы гараджанаў. Гарады ствараліся па рэгулярным плане: вуліцы перакрыжоўваліся пад прамым вуглом, а гарадская тэрыторыя ўпісвалася ў прастанутнік.

У Міжрэччы найбуйнейшым горадам быў **Вавілон** — сталіца Новававілонскага царства. У часы Навухаданосара (VII ст. да н. э.) Вавілон стаў першым у свеце горадам-мільянерам. У ім пражывалі каля 1 млн чалавек. Горад меў форму прастанутніка, рассечанага напалам Еўфратам. Цэнтр горада займала велізарная плошча, якая магла ўмясціць практычна ўсіх жыхароў сталіцы. Яе памер — 7 гектараў — быў прыкладна ў 5 разоў большы, чым у Краснай плошчы ў Маскве. Вакол плошчы размяшчаліся царскія палацы з вісячымі садамі Семіраміды. Тамсама знаходзіўся храмавы комплекс — зікурат. Ён уяўляў з сябе каскад вежаў. Іх дыяметр знізу ўверх паступова змяншаўся, а таму вакол кожнай вежы ўтвараліся шырокія тэрасы, злучаныя лесвіцамі. Над найвышэйшай вежай быў пабудаваны храм («жытло бога»), дзе адбываліся рытульныя цырымоніі і вяліся астранамічныя назіранні. Сяміярусны зікурат

Вавілона дасягаў у вышыню 90 м. Галоўная вуліца, што цягнулася ўздоўж Еўфрата, звязвала цэнтр з галоўнымі варотамі горада — брамай багіні Іштар. Абарончай сцяной быў абнесены не толькі цэнтр горада, але і яго жылыя кварталы з прастакутнай сеткай вуліц (шырынёй 1,5—2 м) і глінабітнымі дамкамі. Пасля паходаў Аляксандра Македонскага на месцы разбуранага Вавілона ўзнікла сталіца імперыі македонскага заваёўніка — Селеўкія, потым Кцесіфон — сталіца Персіі і, нарэшце, Багдад — сталіца Арабскага халіфата і сучаснага Ірака.

Чым так прываблівала гэтае месца правіцеляў розных дзяржаваў? Выгодным размяшчэннем. У Багдадзе рэчышчы Тыгра і Еўфрата найбольш збліжаліся, што дазваляла кантраляваць даліны абедзвюх рэк адначасова. Цяпер Месапатамія (Ірак), былы біблейны рай, ператварыўся ў пустэлю.

Старажытныя гарады Егіпта мелі свае асаблівасці. Па-першае, у сталіцах Егіпта налічвалася не тры, а чатыры зоны. Чацвёртая адводзілася для вечнага жыцця. Збудаванні для яго — піраміды — рабілі з абчасаных камянёў. Самая вялікая піраміда Хеопса сягае ў вышыню на 146 м. Яе ўзводзілі на працягу 23 гадоў прыкладна 100 тысяч людзей. Паводле адной з версій, піраміды будавалі з штучных цэментных пліт, якія ўмелі вырабляць егіпцяне. Але верыцца ў тое з цяжкасцю. Па-другое, жыллё было недаўгавечнае. Кожны фараон узводзіў новы палац. Стары пры гэтым разбураўся і выкарыстоўваўся як будаўнічы матэрыял для больш сучаснага праекта. Дамы простых егіпцянаў таксама перабудоўвалі праз кожныя 5—10 гадоў, бо матэрыялам для іх служыла неабпаленая, сырая цэгла. Па-трэцяе, Старажытны Егіпет меў некалькі сталіц. Першая сталіца — **Мемфіс** — праіснавала два стагоддзі. Другой сталіцай быў горад **Фівы**, трэцяй — **Ахетатон**. У IV ст. да н. э. Аляксандр Македонскі заклаў новую сталіцу — **Александрыю**. У X ст. н. э. арабскія заваёўнікі заснавалі на месцы знікллага Мемфіса сучасную сталіцу Егіпта — **Каір**.

У зону ўзнікнення першых гарадоў уваходзіла і вярхоўе Ніла (тэрыторыя сучаснага Судана). Насельнікі таго рэгіёну, як і старажытныя егіпцяне, умелі выплаўляць жалеза (2500 г. да н. э.).

Найстаражытнейшыя гарады Індыі ў даліне Інда былі засыпаныя пяскамі пустыні Тар. Таму ў V ст. да н. э. яны перамясціліся

ў даліну Ганга. Сваім выглядам і планіроўкай яны былі падобныя да гарадоў Міжрэчча.

На тэрыторыі Кітая старадаўнія гарады ўзніклі ў даліне Хуанхэ. Яны мелі квадратныя планы, а гарадскія будынкі — пагады — вылучаліся строгай сіметрыяй архітэктурных формаў. Сталіца дзяржавы кітайскай дынастыі Цынь — **Саньян** — налічвала каля 1 млн чалавек, а перыметр гарадской сцяны дасягаў 100 км. Саньян складаўся з унутранага горада (для імператара і яго світы) і знешняга (для простага людзі). Унутраны і знешні гарады раздзяляла двайная сцяна, а паміж імі разбівалі сады і агароды. Як і Егіпту, Кітаю быў уласцівы культ тагасветнага жыцця. Кітайскім археолагам удалося адкрыць грабніцу імператара Цінь Шыхуандзі неверагодна вялікай плошчы, на якой знаходзілася больш як 5 тысяч фігур валяроў і коней, зробленых з гліны ў натуральную велічыню.

Кожны наступны імператар будаваў не толькі новыя палацы і храмы, але і новыя сталіцы. Па-першае, Хуанхэ часта мяняла рэчышча, а па-другое, меліся вялікія працоўныя рэсурсы. Ужо ў старажытнасці Кітай быў шматмільённай дзяржавай. Жанчыны вылучаліся высокай плоднасцю, чаму спрыяла філасофія даасізму з яе традыцыйнай эратычнай гімнастыкай. Для абароны ад паўночных качэўнікаў была збудаваная Вялікая кітайская сцяна, якую два мільёны работнікаў узводзілі ўдзень і ўночы на працягу 10 гадоў.

Такім чынам, старажытныя цывілізацыі на берагах рэк спарадзілі першыя гарады. Паміж сельскай і гарадской абшчынамі яшчэ не існавала бездані. Сельскае насельніцтва брала ўдзел у справах гараджанаў. Гарады былі адкрытыя для вёскі, але адрозніваліся ад яе сваімі функцыямі і памерамі. Першыя дэспатычныя дзяржавы абапіраліся на магутнасць гігантскіх сталіц, якія ўзвышаліся над параўнальна невялікімі правінцыйнымі гарадамі. Будаўнічы матэрыял старажытных гарадоў не спрыяў іх доўгаму захаванню. Да нашага часу дайшлі толькі асобныя збудаванні, узведзеныя ў гонар правіцеляў і багоў, — найперш піраміды.

А на беларускіх землях у той час панаваў першабытнаабшчынны лад. На пачатку II тыс. да н. э. далёкія продкі беларусаў толькі пераходзілі ад збіральніцтва і палявання да земляробства і жывёлагадоўлі. Гэта былі людзі лясоў, азёр і рэк. Пастаян-

нае ўжыванне рачной рыбы рабіла іх кемлівымі і вынаходлівымі, падвышала творчы патэнцыял.

5.3. Антычныя гарады і Беларусь

У I тыс. да н. э. — пачатку I тыс. н. э. росквіт гарадоў назіраўся ў антычным свеце (рэгіён Міжземнамор'я). У адрозненне ад Усходу ў Старажытнай Грэцыі ў 500 г. да н. э. існавалі сотні незалежных гарадоў-дзяржаваў. Яны вылучаліся ярка выражанай эканамічнай функцыяй: вялі міжнародны гандаль, былі цэнтрамі рамёстваў. Варожасць паміж гарадамі-дзяржавамі абумоўлівала важнасць абарочай функцыі. Звычайна гарады месціліся каля марскіх бухтаў. Цэнтр займаў акропаль («верхні горад») з галоўнымі храмамі і грамадскімі збудаваннямі. Цэнтрам «нізкага горада» была агора — рынкавая плошча, дзе мітусіліся пакупнікі з манетамі ў роце — так надзейней. Самым дарагім таварам была рыба, з цяжкасцю здабытая ў моры. Свае паслугі прапаноўвалі гімнастычныя залы і басейны. Агора выходзіла ў бок марской гавані. Там абавязкова стаяў маяк. Акропаль і агору акалялі жылыя кварталы рамеснікаў і купцоў. На ўскраінах размяшчаліся публічныя дамы. Збудова гарманічна ўпісвалася ва ўзгорыстае прыроднае асяроддзе. Складалася геаметрычная планіроўка гарадоў. Архітэктурны стыль Старажытнай Грэцыі вядомы як класіцызм. Зараджалася новая функцыя гарадскіх паселішчаў — культурніцкая. Апекунамі гарадоў лічыліся богі.

Сярод гарадоў-полісаў вылучаліся **Афіны** (назва паходзіць ад імя багіні Афіны) з насельніцтвам каля 150 тысяч чалавек. З суседніх гор да горада быў пракладзены водаправод. Афінскі акропаль — самы прыгожы ў Старажытнай Грэцыі. Ён часткова захаваўся. Дагэтуль здзіўляе сваёй прыгажосцю і дасканаласцю храм Парфенон, які цудам ацалеў, нягледзячы на ўсе войны. Горад славіўся сваімі тэатрамі і стадыёнамі. Тэатр Дыянісія ўмяшчаў 75 тысяч гледачоў. Усім грамадзянам аплачвалі тэрыкон, гэта значыць уваход на тэатральныя відовішчы, каб кожны мог азнаёміцца з шэдэўрамі грэцкай трагедыі і камедыі. Усё, што нам вядома ў відовішчым мастацтве, ужо існавала ў старажытнагрэцкім тэатры. Каб адчуць жыццёвы рытм даўніх Афінаў, трэба чытаць камедыі Арыстафана.

Сцены абаранялі не толькі сам горад, але і дарогу да марскоў гавані Пірэі. Афіны былі рынкавым горадам. Яны вялі гандаль з іншымі тэрыторыямі, мянялі рамесныя тавары на прадукты з сельскай мясцовасці. Ад старажытнагрэцкіх калоній вядуць свой пачатак сучасныя Марсель і Стамбул. Пры такой сістэме вольнага гандлю Афіны квітнелі. Пасля перамогі над персамі афіняне пераклучыліся на сістэму захопаў і збору даніны. Гэта прывяло да вайны са Спартай, а потым — да заняпаду дэмакратыі і горада.

Уся тэрыторыя Рымскай імперыі была ўсыпаная вялікімі і малымі гарадамі. Яны выступалі своеасаблівым сувязным матэрыялам вялікай дзяржавы. Сістэма гарадоў Рымскай імперыі набыла іерархічны характар. Над ўсімі гарадскімі паселішчамі ўзвышаўся Рым. Потым ішлі цэнтры правінцый: Візантыя (да 1 млн жыхароў), Афіны, Ерусалім, Александрыя. Унутры кожнай з правінцый існавалі больш дробныя гарады. Намецілася спецыялізацыя гарадскіх паселішчаў. Вылучаліся гарады-порты, гарады-курорты. Аднак асноўнымі функцыямі гарадскіх цэнтраў імперыі былі абарончая і рэлігійная. Эканамічная функцыя была слабейшая ў параўнанні з гарадамі Старажытнай Грэцыі. Многія гарады на памежжы Рымскай імперыі ўзніклі на аснове ваенных лагераў — Вена, Будапешт, Кёльн. Праз каланізацыю захопленых тэрыторый імперыя выступала стваральнікам новых гарадоў і пашыральнікам гарадскога ладу жыцця (такую самую ролю, дарэчы, адыгрывала і Старажытная Грэцыя). Толькі памежныя рымскія гарады мелі сцены, астатнія «ахоўвала» веліч імперыі.

Да пачатку III ст. н. э. у **Рыме** пражывалі больш як мільён чалавек. Сталіца магутнай імперыі адрознівалася ад Афінаў сваімі гіганцкімі збудаваннямі, якія падкрэслівалі магутнасць дзяржавы і яе імператараў. Гэта амфітэатр Флавіяў, пазней вядомы як Калізей. У ім магло змясціцца да 90 тысяч глядачоў. Вялікі цырк, дзе праводзіліся скачкі, быў разлічаны на 250 тысяч глядачоў. Гарадскі рынак меў пяць паверхаў. Цэнтрам горада быў комплекс Рымскіх форумаў — шматлікія трыумфальныя аркі і калоны ў гонар перамогі рымскай зброі. Усё Палацінскае ўзвышша, дзе ўзнік горад, займалі імператарскія палацы. Будаваліся храмы асобным багам. Храм, узведзены для ўшанавання ўсіх багоў, атрымаў назву Пантэон.

Дамы багачоў пераносілі ў прыгарад, на ўзгоркі ў атачэнні садоў. Вольныя рымляне жылі ў шматпавярховых (да 6 паверхаў) дамах-інсулах. Руіны аднаго з іх захаваліся. Пры калідорнай сістэме кожная сям'я займала асобны пакой. Насельніцтва Рыма ў перыяд яго росквіту дасягала 2 млн чалавек. Багацці дазволілі насельнікам імперыі пабудаваць сталіцу, у многім падобную сваімі паслугамі да сучасных гарадоў. Існавалі сістэмы водаправодаў і каналізацыя. Дзейнічала 600 фантанаў. Горад утрымліваў 7 тысяч пажарных, бо інсулы, у якіх карысталіся адкрытым агнём, пастаянна ўзгараліся. Пры шчыльнай забудове, каб спыніць агонь, дамы проста разбуралі. Галоўныя вуліцы былі забрукаваныя. Колы грукаталі, і Цэзар забараніў рух колавага транспарту ў дзённы час. Аднак і нав'ючанія жывёлы стваралі на вуліцах шырынёй 3—5 метраў неверагодную цеснату. Шматлікія тэрмы (лазні), маўзалеі імператараў рабілі Рым падобным да гарадоў Усходу. Заможныя рымляне мыліся штодня. Багаты рымскі дом упершыню заклаў ідэю камфорту, тады як афінскі быў прыстасаваны толькі для забяспечанага, але сціплага пражывання.

Рым ад пачатку яго існавання кармілі захопы і даніна, што паступала ў выніку войнаў. Багацці сцякаліся ў сталіцу па знакамітых чатырохслойных дарогах, якім пазайздросцілі б і цяперашнія тракты. Сам горад нічога не вырабляў. Сяляне перасяляліся ў сталіцу і станавіліся ўтрымальнікамі дзяржавы. Рым ведаў усе парокі чалавечтва. У вялікай пашане быў бог сэксуальнай моцы Прыяп, якога малявалі ў выглядзе старога з двума чэлесамі і фалападобнай галавой. Імператару Клаўдзію прыпісваюць пастанову, што дазваляла гасцям рыгаць і пукаць за сталом. Рымскія норавы добра апісаныя ў творах Петронія, сучасніка Нерона. Вядомы даследчык старажытнага Рыма Мамфорд лічыць, што Рым дакладней было б называць «Паразітаполісам», каб паказаць, у якой ступені яго насельніцтва жыло коштам працы іншых. Каб Рым наладзіў добраахвотны абмен тавараў са сваімі калоніямі і перыферыяй, магчыма, ён устаяў бы перад націскам варвараў. Аднак здарылася так, што апошнія парушылі сістэму збору даніны — і Рым рухнуў. Не ўратавалі і ўзведзеныя ў канцы III ст. вакол сталіцы Аўрэліянскія сцены. Для гарадской цывілізацыі Рым пакінуў знакамітыя дарогі і рымскае права.

Такім чынам, з досведу Антычнасці вынікае, што гарады вольнага гандлю былі больш жыццяздольныя, чым тыя, што будавалі свой дабрабыт на гвалце.

У эпоху старажытнагрэцкіх гарадоў на беларускіх землях адбываўся працэс распаду першабытнаабшчыннага ладу. Шырокае распаўсюджанне атрымалі шліфаваныя з каменю і бронзавыя прылады працы. У IX—VIII стст. да н. э., час Рымскай імперыі, тут пачалі будаваць *гарадзішчы* — прататыпы будучых гарадоў. Было што хаваць, агароджваць ад варожых нападаў. Усталёўваўся так званы жалезны век. Наяўнасць жалезных прыладаў працы абумовіла назапашванне багаццяў.

Гарадзішчы будавалі ў прыродна абароненых мясцінах — на ўзгорках ледніковага паходжання, у вусцях рэк з высокімі берагамі, сярод балотаў і лясоў. Гэта былі рода-племянныя і рэлігійныя цэнтры. Там адбываліся агульныя сходны, будаваліся паганскія капішчы, сховішчы для прадуктаў. Існавалі найпрасцейшыя формы абмену. Працэс узнікнення гарадоў, як бачым, характарызуецца універсальнасцю. І нашы продкі засноўвалі гарады для аховы багаццяў і рэлігійных патрэбаў.

Беларускія гарадзішчы абаранялі не толькі сваіх пастаянных жыхароў. У час ваеннай небяспекі там збіраліся насельнікі ўсяго наваколля, да таго ж прыганялі з сабой і скот. Плошча гарадзішча часам даходзіла да 10 тыс. кв. м, а то і болей. Па меры трансфармацыі першабытнага ладу і росту дабрабыту людзей сістэма абарончых умацаванняў паступова ўскладнялася ад простага агароджы з вастраколаў да складанай фартыфікацыйнай сістэмы з равоў і валоў, на якіх яшчэ ўзводзіліся і сцены з бярвення. Пераважалі дамы слупавай канструкцыі. Першыя збудаванні зрубнай канструкцыі з'явіліся ў III ст. н. э.

Выглядалі гарадзішчы, зразумела, вельмі сціпла ў параўнанні з каменнымі гарадамі Рымскай імперыі. Характар паселішчаў залежаў ад сацыяльна-кліматыхных умоваў. Так жылі ў еўрапейскай лясной зоне і іншыя народы. Гарадзішчы ўсё ж можна лічыць першымі паселішчамі гарадскога тыпу, своеасаблівымі аграрнымі гарадкамі з вельмі нізкай ступенню тэрытарыяльнай канцэнтрацыі. Існавала крэпасць (агора), а вакол яе не па вуліцах, а па вёсках (селішчах) працавалі першыя рамеснікі, земляробы,

жывёлаводы, паляўнічыя, рыбаловы. Яны стваралі своеасаблівы раскінуты ў прасторы гарадскі пасад.

Магчыма, мы недаацэньваем цывілізацыйны ўзровень нашых продкаў у перыяд дакіеўскай Русі. Хто ведае, калі б захаваліся дахрысціянскія пісьмовыя крыніцы, то мы мелі б беларускага Гамэра і сваю гераічную «Іліяду». Ва ўсялякім разе гарадзішчы з такім самым поспехам забяспечвалі жыццядзейнасць мясцовага грамадства, як і Вавілон, Афіны ці Рым. Жалезная руда з беларускіх балотаў праз скіфаў трапляла ў антычны свет. Археолагі знаходзяць на беларускіх землях антычныя манеты і ўпрыгожанні (пацеркі і фібулы).

Не варта думаць, што вывучэнне старажытнасці страціла актуальнасць. Дагэтуль захоўваюцца першабытныя заняткі людзей кшталту збірання дароў прыроды. Не выключана, што ў выпадку катастрофы гарадской цывілізацыі чалавецтва можа быць адкінутае да ўзроўню першабытнаабшчыннага ладу.

Пытанні і заданні для абмеркавання

1. Калі можна гаварыць пра надыход гарадской цывілізацыі?
2. Чым курс «Гарадская цывілізацыя» адрозніваецца ад курсаў па гісторыі горада, культуры горада, эканоміцы горада?
3. Як з пазіцый тэорыі інфармацыі патлумачыць выключна вялікую ролю гарадоў у жыцці людзей?
4. Назавіце тры крытэры вылучэння гарадоў сярод іншых паселішчаў.
5. Якая самая старажытная функцыя гарадоў?
6. З якім найноўшым выданнем па урбаністыцы вы пазнаёміліся?
7. Пералічыце шляхі ўзнікнення першых гарадоў.
8. На якія этапы заходнееўрапейскай гісторыі прыпадаюць перыяды:
 - а) генезісу беларускіх гарадоў;
 - б) старажытнабеларускіх гарадоў;
 - в) гарадоў ВКЛ;
 - г) беларускіх гарадоў Рэчы Паспалітай;
 - д) гарадоў Беларусі расійскага перыяду;
 - е) беларускіх гарадоў Савецкага Саюза?
9. Назавіце прычыны ўзнікнення першых гарадоў на Зямлі.
10. Наколькі бездакорна падыходзіць да гарадоў азначэнне «склады багаццяў»?
11. Чым, паводле Бібліі, гарады вылучаліся сярод поля зямлі?
12. Паразважайце, што ўвасабляла гарадская сцяна.

ЛЕКЦЫЯ 1

13. Назавіце тры сектары старажытных гарадоў Усходу. Чым па структуры адрозніваліся ад іх гарады Старажытнага Егіпта і Кітая?
14. Як дэмаграфічны фактар уплываў на горадабудаванне ў Старажытным Кітаі?
15. На якой стадыі грамадскага развіцця знаходзіліся ў эпоху старажытных гарадоў Усходу нашы далёкія продкі? Ці мелі яны ўласныя гарадскія паселішчы?
16. Чым гарады Старажытнай Грэцыі адрозніваліся ад старажытных гарадоў Усходу?
17. Якая эканамічная прычына заняпаду Афінаў?
18. Чаму даследчык старажытнага Рыму Мамфорд называў гэты горад «Паразітаполісам»?
19. Ці можна было ўратаваць Рым і Рымскую імперыю?
20. На якой стадыі грамадскага развіцця знаходзіліся ў эпоху Рымскай імперыі нашы продкі? Ці мелі яны ўласныя гарадскія паселішчы?

Кароткае рэзюмэ і метадычныя парады

Першая лекцыя дае ўяўленне пра урбаністыку і ўтрымлівае матэрыялы аб старажытных гарадах. Пастарайцеся адчуць паралельнасць гістарычнага развіцця Беларусі і свету. Запомніце для таго асноўныя вяхі гісторыі. Для павышэння вашай эрудыцыі варта захаваць у памяці асноўныя слаўтасці старажытных гарадоў. Звярніце ўвагу, што цывілізацыйная хваля ішла з поўдня на поўнач.

Бібліяграфія

1. Белозорович, В. А. Урбанизация в Беларуси в освещении отечественной и российской историографии (XIX—XX вв.) // Гарады Беларусі ў кантэксце палітыкі, эканомікі, культуры : зборнік навуковых артыкулаў. — Гродна, 2007. — С. 9—16.
2. Вайль, П. Гений места. — М. : Независимая газета, 2001. — С. 31—56.
3. Городская цивилизация: методология, теория, практика // Труды конференции / Тищенко В. И., Брустон А., Юэт А. (и др.). — М., 1991.
4. Карев Д. В. Очерки истории науки и культуры Беларуси IX — начала XX в. — Минск, 1996.
5. Рэвяка К. А. Антычная спадчына на Беларусі. — Мінск, 1998.
6. Симагин, Ю. А. Территориальная организация населения : учебное пособие для вузов. — М., 2006. — С. 79—90.
7. Шадыра, В. І. Гарадзішча // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : У 2 т. — Т. 2. — Мінск : Бел. Энцыклапедыя, 1994. — С. 473.